

KÜLÖNLENYOMAT
A MAGYAR KÖNYVSZEMLE 1987. ÉVI 4. SZÁMÁBÓL

MONOK ISTVÁN

Johannes Henrirus Bisterfeld és Enyedi György
két levelezés-kiadásban

1987

(Témánkon kívüli, de említésre érdemes megjegyzések: a fusoriát „betűmetszőháznak” nevezni nyilvánvalóan téves. Hogy Debrecenben volt-e sculptoria és valóban metszettek-e betűt, vagy csak öntöttek, az csak a betűtípusok analízisének és eredetiségének bizonyítása útján lenne eldönthető. A betűket valóban sorjázóba szedték, ami másképpen szedővas, Winkelhaken, Comenius szerint latinul gnomon és nagyon szép magyarsággal rendszabó (1675) — de nem hajó. Utóbbin ugyanis már a több sorjázóra való hasábot lehet elhelyezni. Végül Zboray György nem Békéscsabáról, hanem a Borsod megyei Csabáról szállított papírt Debrecenbe. (I. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története*, Bp. 1963. 167.)

HALMAN GYÖRGY

Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. (Rendhagyó könyvismertetés). A leydeni egyetemre 1626-ban — csaknem egyidőben Bethlen Péterrel és kíséretével — beiratkozott Bisterfeld (1600—1655) már csak az öt meghívó fejedelem (Bethlen Gábor) halála után érkezett Erdélybe, hogy a Gyulafehérvárt alapított fejedelmi iskola tanára legyen. Teológiai munkásságával mélyebben nem foglalkozott senki; politikai tevékenysége is homályban maradt, jöllehet I. Rákóczi György francia és svéd szövetségének egyik legagilisabb szorgalmazója volt. A róla született tanulmányok főleg a Comenius munkásságát nagyra tartó és propagáló Bisterfeldet mutatják be. Nem ismerünk azonban olyan írást, amely például a socinianusokkal folytatott vitáját elemezte volna, vagy — a másik oldalról — a diplomata Bisterfeldet állította volna elénk. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy a magyar szakközönség is tudomást szerezzen az alábbiakban bemutatandó két levelezés-kiadásról: Andreas Rivetus Claude Sarrau-val, illetve Marin Mersenne-nel folytatott levelezéséről. (Fontosnak tartjuk jelezni, hogy Bisterfeld leveleinek kiadása tudtunkkal még nem jelent meg, jöllehet a szakirodalomban elég sok jelzetet találunk e levelek hollétéről.)

Correspondance d'André Rivet et de Claude Sarrau, 1641—1650. Vol. I—III. Publiée et annotée par Hans Bots, Pierre Leroy. Amsterdam, APA — Holland University Press, 1978—1982. Az amsterdami „A nyugat-európai országok szellemi kapcsolatai a XVII. században” nevű intézet (Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen west-europese landen in de zeventiende eeuw) támogatásával és kiadásában megjelenő, Hans Both által szerkesztett könyvsorozat — tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok — megérdemli a figyelmet a kelet-európai országok szakemberei részéről is. Nem pusztán azért, mert jó példa a kulturális kapcsolatok más lehetséges módjaira is, mint az acsarkodás és a konok elzárkózás, s nem csak azért, mert a forrásanyag feltárása, nyilvántartása, publikálása és feldolgozása terén módszertanilag is sokat tanulhatunk, hanem mert a XVII. században a választóvonal nem Kelet és Nyugat között volt. E szempontból az intézet elnevezése kissé bizarrnak tűnik — hiszen a források számos „kelet-európai” témát is érintenek. Ha kiadják ugyanis egy-egy professzor levelezését, abban — főleg a németalföldiek esetében — számos Magyarországról érkezett is lehet; a teológiai, filozófiai vitákban pedig részt vettek magyarországi, lengyelországi, cseh, horvát tudósok is, akiknek jelenléte az európai szellemi életben talán a mai szintet is meghaladó volt.

Andreas Rivetus (1587—1651) — aki több mint tíz éves lelkési gyakorlat után került a leydeni egyetem teológiai katedrájára — és Claude Sarrau (1600 k.—1651) — aki aquitániai protestáns születésű jogász volt, királyi tanácsos (Conseiller du Roy au Parlement de Rouen), s aki Rouent csak itáliai peregrinációja idejére és 1636—1641-ig hagyta el, amikor Párizsban élt — levelezését kicsit kételkedve vettük kézbe. Kételkedve abban, hogy benne magyar vonatkozású forrásokat találunk; bár Rivetus neve a Régi Magyar Könyvtár kötetéből ismerős volt. Várakozásunk ellenére számos fontos, XVII. századi művelődéstörténetünkre vonatkozó forrással lettünk gazdagabbak — hála a levelezés közreadóinak.

Andreas Rivetus teljes levelezésének létezik egy nyomtatott, de hazai szakembereink által tudtunkkal nem nagyon hasznosított inventáriuma: *Inventaire de la correspondance d'André Rivet*. (Publiée par P.

Didon. La Haye, 1971.) Kapcsolatai erdélyi diákokkal, barátsága Johannes Bisterfelddel, néhány említés szintjén eddig is ismert volt. Mint egyike az ún. intranzigenseknek — Polyander, Walaeus és Thysius mellett — természetesen figyelemmel kísérte az erdélyi és lengyelországi eseményeket mind a teológia terén, mind a politikatörténetet tekintve. Az innen érkezett könyveket továbbadta, mintegy lektorálásra, a kéziratokat megjelentette, s ellátta távoli barátait a frissen megjelent teológiai könyvekkel. Levelezése, csakúgy, mint a leydeni egyetem több tanáráé, ezért fontos számunkra, hangsúlyosan is.

Tulajdonképpen neki köszönhető az is, hogy a Descartes-előd Marin Mersenne (1588—1648) is személyes ismeretségbe került Bisterfelddel.

Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime (1617—1646). Vol. I—XIV. Publiée et annotée par Cornelius De Waard, avec collaboration de Marie Paul Tannery, René Pintard, Bernard Rochot, Armand Beanlien. Paris, 1932—1980. Beauchesne, PUF, CNRS.

A XVII. századi Magyarországon is ismert Marin Mersenne levelezésének kiadását már Descartes összes műveinek (benne levelezésének) közreadója, Paul Tannery is tervezte, látva, hogy a racionalista filozófus sok tekintetben Descartes elődjének mondható. A Cartesius levelezését többszörösen meghaladó anyag publikálása, éppen, mert Mersenne-ék komoly teológiai, politikai érdeklődése révén, nem csak terjedelmében, de tartalmában is bővebb, óriási vállalkozás. Paul Tannery már az első kötet megjelenését sem érte meg. Felesége — férje emlékéért tisztelendő — kezdeményezte a terv megvalósítását, melynek tulajdonképpeni végrehajtója Cornelius De Waard volt. A címleírásban említettek egy-egy kötetben munkatársakként vettek részt.

A háború előtt csak az első kötet jelent meg Gabriel Beauchesne kiadásában. A második 1945-ben követte, de már a Presse Universitaire de France gondozásában. Az ötödik kötettől kezdve (1959) a Centre Nationale de la Recherche Scientifique a sorozat gazdája, amely reprinteltette az előző, csak 500 példányban nyomott korábbi köteteket is. A vállalkozás még nem befejezett.

A továbbiakban azokat a magyar vonatkozású adatokat, és az azokból kihámozható történeteket mutatjuk be, amelyek ismeretére kizárólag e 17 kötet alapján jutottunk. Tehát a magyarországi szakirodalomban tájékozatlan szakember is nagyjából ennyi tájékoztatást kap belőle; és ez a szövegkiadások hallatlanul pontos, részletes, valóban kritikai jegyzetanyagát dicséri. Azt a naprakészséget, ahogyan a magyarországi idegen nyelvű kiadványokra is hivatkoznak, tehát nem a háború előtti, több vonatkozásban már elavult, s gyakran propaganda-művekre, mint azt a legtöbb nem hazai kiadványban megszoktuk. Igaz, Enyedi említendő munkája mellett nem találtam az RMNy-számot.

A levelezésben található magyar vonatkozású források két személy köré csoportosíthatók: az egyik Johannes Henricus Bisterfeld, a másik I. Rákóczi György. Tehát egy elismert teológusról van szó, akit 1640-ben meghívtak a leydeni egyetem katedrájára, és egy református fejedelemről, aki a harmincéves háború utolsó szakaszában hallat igazán magáról: szövetségben harcol a svédekkel és franciákkal.

Bevezetésünk végén megemlítjük még, hogy e „könyvismertetés”-ben csak a teológus Bisterfeldre vonatkozó adatokat emeljük ki. Diplomáciai tevékenységéről (mely szinte napról napra nyomon követhető Hugo Grotius levelezéséből), külön tanulmányban szándékozzunk beszámolni. Az egyes dokumentumokra az R—S., kötet és oldalszám, illetve az M., kötet és oldalszám rövidítésekkel hivatkozunk. Mivel Hugo Grotius is részt vett a sociniánus teológusokkal folytatott vitában, említett levelezésében (*Briefwisseling van Hugo Grotius. 1597—1640. Vol. I—XI. Uitgegeven door P. C. Molhuysen, B. L. Meulenbroek, P. P. Witkam. s.—Gravenhage, 1928—1981. Rijks geschiedenkundige publikatiën. Grote serië. 64, 82, 105, 113, 119, 124, 130, 136, 142, 179.*) is van néhány érdekes részlet a teológus Bisterfeldet illetően is, eltekintve e levelezés-kiadás ismertetésétől, e részleteket G., kötet és oldalszám-rövidítéssel itt közöljük.

Azt már csupán csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Bisterfeld munkásságát Leibniz is ismerte, filozófiai írásait nagyra tartotta. Egy, Johann Friedrich Leibniznek írt levelében például (1684. december 6.) könyveket kér, köztük: „Bisterfelds Elemente, phosphorus, philosophia prima, theol. in 4.” (*Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe. III. Bd. Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel. III. Bd. 1680—1683. Bearb. von Paul Ritter, Waldemar von Olshausen, Kurt Dülfer. Leipzig, 1938. 680—681.*)

Az egyes levélrészleteket időrendben közöljük, s beszámozzuk; tehát az összetartozó részleteket nem egymást követően találja meg az olvasó. Minden esetben utalunk azonban az ugyanarra a kérdésre vonatkozó forrásra.

1. 1637. november 25. Mersenne Rivetushos (M. VI. 337.)

„Or je desire particulièrement de sçavoir ce que 3 ou 4 de leurs principaux ont escrit, par exemple Socinus, Enjedinius, Smalcus et ce que vous avez veu, et ceux qui auront escrit contre, de vos confrères ou des Lutheriens.” Mersenne figyelme az évtől fordul a sociniánusok írásai felé, s érdeklődése élete végéig megmarad. Talán nem érdektelen idézni, hogy a levelezés kiadói mit tudnak Enyedi műveiről: Magyarországon született; e jegyzetben azonosítják „Synadus”-szal, bár a további kötetekből kiderül, hogy két személyről van szó. 1597-ben halt meg fiatalon. Művei: *Explicatio locorum Scripturae Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (s. l. et. a.) in 4. Ennek első kiadását elégették, a második a Németalföldön jelent meg („Les exemplaires de la première édition étant brûlés, on en fit une seconde dans les Pays-Bas.”); *De Divinitate Christi*; *Explicatio locorum catechesis Racoviensis*; *Praefatio in Nov. Test. versionis Racovianae*.

2. 1638. április 29. Rivetus Mersenne-hez (M. VII. 181.)

„Ces gens (ti. a sociniánusok) ont pour maxime de contenter la raison humaine en la Religion et ostent la nature de la foy, la convertissans en opinion probable. Les Elzevirs ont commencé l’impression de l’escrit de Crellius de Uno Deo Patre par Colomnes, en l’une desquelles sera la reponse de Bisterfeld, comme vous verréz en l’espreuve que je vous envoie.” Johannes Crellius (1590—1633) rakowi rektor könyve: *De Uno Deo Patre libri duo. In quibus etiam de Filii Dei et Spiritus Sancti natura disseruntur. Racoviae, 1631.* Sternacius. E műre Bisterfeld válaszolt: *De uno Deo, Patre, Filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, contra Johannis Crellii Franci, de Uno Patre Deo libros duo breviter defensum.* Lugduni Batavorum, 1639, Elzevir. E munkáját Bisterfeld személyesen vitte Leydenbe 1638-ban, amikor diplomáciai követségben európai körutat tett. Ez alkalommal kereste fel barátját, Rivetust, majd Angliába ment (a svéd—francia—erdélyi szövetségről tárgyalandó), ahol követi feladatainak eleget téve, kapcsolatot keresett, s talált Samuel Hartlibbal (1595—1638), akinek segítségével Comenius pedagógiai munkásságát remélte propagálni. Párizsba 1638 júniusában érkezett. Említett könyvének egy részét Rivetus elküldte Mersenne-nek.

3. 1638. május 23. Mersenne Rivetushoz (M. VII. 210.)

„Monsieur, Je n’ay pas voulu differer plus longtemps à vous escrire que le mesme jour que j’ay receu vos dernieres des propres mains de votre fils, tant pour . . . et pour avoir appris que vous faites imprimer le traite de M. Bisterfeld contre le dangereux Crellius; dez à present je vous prieray de m’en faire avoir une copie de bonne heure, si tost qu’il sera imprimé et je feray rendre icy l’argent à vostre jeune fils tous ce qu’il vous aura couste.” Bisterfeld augusztus 3-án távozott Párizsból, közben felkereste Mersenne-t is. Útja Németalföldön át Hamburgba, majd Itáliába vezetett, s a Délvidéken keresztül év végére ért haza.

4. 1638. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 246.)

„Si par vostre moyen je pouvois voir le Enjedius en le faisant mettre en quelque bale du Maire ou des Elzevirs quand ilz en envoyront icy, je leur payerois le porteur et le reporteur en vous le rendant fidellement.” Ez a kívánsága Mersenne-nek, áldozatkészsége ellenére sem teljesült, amint az alábbi leveleiből kiderül (ld. pl. 38—40. részleteket).

5. 1639. február 12. Grotius Samson Johnsonhoz (G. X. 95.)

„Libri, quem molitur Bysterfeldius, paginam unam vidi. Vereor ego, ne quod Kekermanno (Bartholomaeus Keckermannus, 1571—1608) evenit, ei eveniat et nimiae subtilitates aliqua parte ad impetum eorum, in quos pugnat, pateant: omnia quae in negotio Trinitatis dicuntur, extra ta en taisz grafaisz keimena et pauca, quae ad eorum explicationem consensus antiquus recepit, periculum habent. Optime Chrysostomus (Johannes Chrysostomus 344—407) et ex eo Isidorus Pelusiota (előbbi tanítványa), hotan aper ho Theosz hémasz ouk étheleszen eidenai tauta biadzometha manthanein, oute eszometha — pósz gar Theou mé boulomneou — kai to kinduneuein hémin ek tou dzétein periesztin monon (Isidorus, Epist., Migne, Patrologia Graeca, 78. 537.). Cui illud addam Maximi to gegrammenon kai szu lege kai mé kinduneuszeisz (Maximus — Athanasius Alexandrinus művének másolata: De sancta Trinitate dialogus. III. 4.: Migne PG 28. 209A.). In illis Dei ettributis, quae nos respiciunt, justitia maxime ac bonitate, da nobis et sacra scriptura et impressae mentibus nostris prolepszeisz uberem, dissertandi materiam; quae vero ad internam Dei naturam pertient aut circumscripte eloquenda aut silentio veneranda sunt.

Bysterfeldio omnia felicia opto, tum quae ipsum privatim, tum quae principem, a quo missus est, spectant.” Az idézet második része már a diplomata Bisterfeldre vonatkozik, hiszen Grotius személyesen tárgyalt vele — mint a svéd udvar tanácsosa, s párizsi nagykövete — I. Rákóczi György hadrakeléséről. Samson Johnson Stuart Erzsébetnek, a volt cseh királynőnek volt udvari papja.

6. 1639. április 11. Nicolaes Van Reigersberch Grotiushoz (G. X. 251.)

„Onse geestelijcke wacker gemaect door een breff van een sociaen aen Bijstervelt geschreven hebben op advysen, dat veel socianen wt Polen sijn gebannen, die den vorst van Sevenbergen herberge in sijn lant, soo sij seggen, heeft geweygert, versocht, dat sij in dese landen, daer sij het ooch naer toe hebben, niet soude mogen werden ontfangen, ende tot dien aynde sijn dese weecke in de vergaderynge van de Generaliteyt ende van Holland verschenen.” A jegyzetben itt is megtaláljuk annak a nyomtatványnak a leírását, amelyre a szöveg vonatkozik, de ez esetben elő kellett keresnünk egy idézett tanulmányt is. Johannes Sartorius (Jan Stoiński) rakowi prédikátor egy leveléről van szó, amelyet Adam Franknak írt Kolozsvárra, s amelyet Amsterdamban flamandra fordítva kinyomtattak. Az ügyet Dél-Holland zsinata 1639. április 8-án tárgyalta. A nyomtatvány: Translaet van seeckeren Latijnschen brief geschreven door eenen Sociniaenschen Predicant, Waer van het Latijnsche exemplaar in Transylvanien geintercipieert zijnde herwaerts over-ghestuert is Door den Hoochgeboren ende doorluchtigen Vorst Georgius Rakoci door godes ghenade Prince van Transylvanien Grave van Ciculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysterien. Ghedruckt in 't Jaer ons Heeren, Anno MDCXXXIX. A levéllel kapcsolatban összehívott zsinat aktáit lásd: F. K. van Ommen Kloeke: De Socinianen en Zuid-Hollandsche Synode in 1639. = Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. 11(1914) 241—256. Van Reigersberch németalföldi svéd diplomata volt. Az ügyre Grotius válaszelevelében reagált, s pontosította Van Reigersberch információit.

7. 1639. április 23. Grotius Van Reigersberchhez (G. X. 280.)

„De socinianen sijn uit Polen nit gebannen, maer wel uit Racouw, alwaer haer oock de schole ende druckerie is benomwn. In Sevenbergen sijn sij sterck, hebben tot Claudiopolis ofte Clausburg niet alleen de kerck, maer oock het bisdom in, soo d'heer Bystervelt selve mij heeft verhaelt. Men manch soodaenige resolutie daerop nemen als men wil: maer soo stil willen comen woonen ter Goude ofte oock tot Amsterdam het sal quaed sijn te beletten.” Tehát nem csak a svéd—erdélyi szövetségről tárgyaltak.

8. 1639. június 4. Grotius, testvéréhez, Willen de Groothoz (G. X. 374.)

„Locutus sum de iisdem his rebus cum Bisterfeldio, qui dicebat intellexisse te, quod et ego didici, paulo antequam moreretur, dixisse Crellium se nunquam contra me scripturum fuisse, si ante scriptionem legisset mea de Poenarum communicatione in Jure belli ec pacis.” — ti. Lib. II. Cap. XXI.

9. 1639. június 11. Grotius Ludwig Camerariushoz (G. X. 391.)

„D. Bisterfeldium, qualem describit Excellentia Vestra, talem cognovi amicitiaque ejus mirifice delector.” Ezen idézet különösebben nem lenne érdekes, ha nem tudnánk, hogy Párizsból Bisterfeld Hágába ment, ahol találkozott Svédország ottani nagykövetével, Camerariussal. Frissen megjelent könyvét (Crellius-ellenes iratát) sajátkezűleg ajánlotta neki. Ez a példány ma a párizsi Bibliothèque National tulajdonában van (ld. G. X. 95.).

10. 1639. augusztus 5. Maximilien de l'Ange Rivetushoz (M. VIII. 533—534.)

„J'achetay dernièrement à Paris, et fort cherement, un livre de Bisterfeld contre Crellius de Uno Deo Patre. Je trouve que c'est un excellent disputeur, et loue Dieu de ce qu'il l'a fait naître pour la defense de la verité. Neantmoins je trouve qu'il s'est trop reserré et que par là il s'est rendu obscur en plusieurs endroits. C'est un auteur hardi et qui souvent quitte le chemin battu. Il est millénaire. En certains endroits il affirme que Christ a fait essentiam suam à Patre, en d'autres personam tantum. C'est, à ce que j'apprens, un jeune homme. Il merite d'estre accouragé: pour moy à tout prendre, j'admire cet esprit et prie Dieu qu'il nous en suscite de telz. Je brusle d'envie de voir son *Mysterium Pietatis*, mais vos libraires nous ruinent par leur cherite: ce livre me couste cent solz.” A roueni teológus levele — melyet Mersenne leveleinek kiadója jegyzetben közölt — túl azon, hogy a könyvkereskedők a filosz szemében már akkor is rablók voltak, hírt ad arról, hogy Bisterfeldnek igen jó hírneve volt Franciaországban is, s hogy a Crellius-ellenes *Mysterium pietatis*on kívül volt egy hasonló című munkája is (erről ld. a 16, 19, 24, 36. részleteket).

11. 1639. szeptember vége. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 515—516.)

„A la fin nous avons icy eu les oeuvres de Socinus esuelles on void que Franciscus Davidis estait encore plus libertin que luy. L'on m'a fait esperer de me monstren la refutation d'Enjedinus, fait par un sçavant Allemand, Martini. Certes je ne voy pas que l'on puisse refuter efficacement cette secte, si l'on n'a recours à l'ancienne église, c'est à dire à ce que les Consiles et les Peres ont laissé aprez eux.” Faustus Socinus szóban forgó műve: *De Jesu Christi invocatione Disputatio, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579 . . . in qua habetur responsio ad defensionem Francisci Davidis suarum thesium de Jesu Christo non invocando. Praefixa est toti operi epistola Socini . . . 2. ed. Racoviae, 1626, Sternacius. Enyedi könyvére (Kolozsvár, 1598, RMNy 836.)* Jacobus Martinus (1570—1649) wittenbergi teológus írt választ: *Synopsis totius religionis Photinianorum novarum, ex illorum institutione brevi, Volkelio, Osterodo, aliisque hujus hujus sectae scriptoribus . . . Wittebergae, 1633, Berger haered.** Amit még érdemesnek tartunk megjegyezni e részlet kapcsán, az a hasonlóság Mersenne és Grotius gondolataiban a socinianusok elleni viták alapjait illetően (vö. az 5. részlettel).

* A kiadók jegyzete itt téves. Káldos János figyelmeztetett, hogy bizonyosan Martinus *De tribus Elohim contra Eniedinum*, (Wittebergae, 1619, Berger) című munkájáról van szó.

12. 1639. október 15. Mersenne Bisterfeldhez (M. VIII. 531—533.)

„Eruditissimo viro Domino D. Johanni Henrico Bisterfeldio, Sanctissimae Trinitatis Propugnatori. Diu est, vir hobilis, quod ad te scripserim, dum Anti-Crellium tuum expectabem, quem nunc perlego, in quo virum illum incomparabilem Hugonem Grotium audio requirere veteris Ecclesiae, hoc est sanctorum Patrum, egregia testimonia; quandoquidem, si nuda Scriptura, vel ratione pugnes, vix adversus Socinianos quidpiam evinces; jamque non desit apud nos vir summus qui quovis pignore certare velit se Mahumedanae sectae pronuntiata seu dogmata peraeque sola Scriptura, quam arbitrio suo possit explicare probaturum, ac ipsam fidem Christianorum. Equidem nihil affert quod multum absit ab ijs colloquijs, quae coram habuimus. Quis enim faustum abs (?) sua in primum Joannis caput explicatione In principio erat verbum etc. deiciat, si fas sit unicuique, puta defensori et adversario, qualem gesserit animo proprio interpretationem in medium producere? Sed et quilibet se Deo inspirante loqui millies clamabit, seque profundissimo dolore cordis intrinsecus angere, atque Christiane torqueri, quod alij suam explicationem minime amplectantur, ac caeci post suas vias falsasque expositiones ambulent. Vide maximum illum vestrum Calixtum, quid ea de re sentiat quave ratione venenum illud Socinianum, ad Mahumetismum proxime accedens, extinguat.”

Porro nos, amabo, certiores facito de tractatibus qui penes vos eduntur, aut editionem expetent, et inquirito num tua cura possim librum mihi comparare de Providentia numinis, Sinadi, si bene meminim, adscriptum, artium magistro, qui potius illam providentiam impugnat, quam tueatur; crediderim eum eodem cum Enjedino tempore scripsisse. Quem etiam Enjedinum desideramus. Quid si memineris tuorum ultimorum verborum, quibus Autorem Trium mihi pollicitus es? Fac igitur ut tuam fidem liberes. Dominus Cramoysius, meus bibliopola, vel tuus, ille summus amicus et coster, Stella Seu Asterius, omnia sunt accepturi, quae ad me missurus sis, quinque continuo tibi pecunias in illis rebus impensas, fidelissime refundant.

Vale Vir bonis litteris nate, dum Opt. Max. veneror, te diutissime servet incolumem; haec enim sunt vota tui obsequentissimi

Mersenni

Parisijs, Idibus Octobris anni 1639.

En foliorum nostrarum observationum magneticarum, quas ad te mitto, quae tuum animum aliquantis per exilarent. Si nosti quo anno Socinus, Crellius, Smalcus et Ostorodius mortui sint, monebis et quinam nunc in ea secta doctissimi floreant, quidve scribant." A levelet Mersenne Gyulafehérvárra küldte.

Számos érdekes dolgot tudunk meg Bisterfeld kapcsolatairól ebből az epistolából. Kiderül először is, hogy Mersenne, megkapva Rivetus levelét (2. részlet) már írt az erdélyi tanárnak. Bisterfeldnek Crellius-ellenes munkája ekkor még nem volt kinyomtatva, de Rivetus már tudott róla. 1638 nyarán azután Mersenne személyesen is beszélt Bisterfelddel, s ugyanezekről a kérdésekről disputálhatott Grotiussal is, hisz mindketten Párizsban éltek (Grotiusnak egyébként van egy munkája, amelyre vonatkozhat a levél elején található hivatkozás: *De veritate Religionis Christianae* Lugduni Batavorum, 1627, 1629, 1633.) Az említett Georgius Calixtus több műve ismert, s több helyen ír a szóban forgó helyről. Johannes Sinadus egy általam nem ismert erdélyi szerző, akit egy helyen Enyedivel azonosítottak (ld. 1. részlet), de Mersenne lengyelországi ismerőseivel folytatott levelezéséből kiderül, hogy másról van szó (ld. 38–40. részleteket). Nagyon jó lenne tudni, mi volt a véleménye Bisterfeldnek a *De Tribus Impostoribus* szerzőségéről, amelyről Mersenne többekkel levelezett. A továbbiakban említett két név: Sebastianus Cramoisius, párizsi nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő, s Johannes Tilemannus Stella, hesseni származású matematikus, történész, aki Justus Asterius álnéven egy, a magyar történelem szempontjából sem közömbös művet írt a prágai békéről (amely pl. meghatározó jelentőségű volt Svédország és Franciaország későbbi politikájában Erdélyt illetően is): *Deploratio pacis Germaniae sive dissertatio de pace Pragensi, tam infauste quam injuste inita Praegae Bohemorum* 20/30 Maii MDXXXV. . . . Parisi, 1636, Cramoisius (majd ugyanebben az évben kiadták az Elzevirek is). Az utóiratban említett munkáját Mersenne számos filozófusnak küldte el véleményezésre (maga a mű: M. VIII. Appendix II.); Bisterfeld véleményét nem ismerik a kiadók, s így mi sem.

13. 1639. november 12. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 600–602.)

„Et cependant je vous envoie la petite censure qu'il a fait du livre de M. Binsfeld laquelle vous luy ferez, s'il vous plaist, tenir, apres l'avoir leue; car estant son amy, je croy que vous savez le moyen de luy escrire (úgy látszik, már akkor is nehéz volt az erdélyiekkel érintkezni) ce que j'ignore icy, n'y ayant ni voye, ni messenger que je sçache. . . . J'espere que M. Binsfeldius fera part au public de son *Mysterium pietatis assectum* (!) aussi bien que l'autre; je luy escriis un mot pour accompagner la Censure. et l'on m'a promis le livre de Jacobus Martini contre Enjedin (!) et Seidlius (ti. Martinus Seidel)." E levélrészlet első felében Jean Phelippeaux S. J. (1577–1645) Bisterfeld Crellius-ellenes művéről írt recenziójáról van szó. Sajnos nem találta meg, és nyomtatásban sem jelent meg. Valószínű, hogy Rivetus Erdélybe küldte Bisterfeldnek, Mersenne kísérőlevelével együtt. E részlet második felében két Bisterfeld-műről van szó: az egyiket már Maximilien de l'Ange is említette (10. részlet), s lesz még róla szó; csakúgy, mint a másíkról, Bisterfeld Enyedi ellen írt vitairatáról, amely tudtunkkal nem jelent meg, s nem is ismert (vö. 10, 20, 24, 36. részletek). Jacobus Martinus könyvéről lásd a 11. részletet.

14. 1639. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 675–676.)

„J'en estois à ce point lorsque j'ay receu la vostre ce 8 decembre et quant pris haleine pour la lire; ou je vous remercie premierement de m'avoir desabuse de Academia Julia. Dieu vueille conserver M. Bisterfeld de toutes sortes de dangers en ses grands et difficiles voyages." Tehát újra egy nem ismert Bisterfeld-írás a

gyulafehérvári iskoláról (vö. M. IX. 610., ahol a levelezés kiadói is valószínűsítik, hogy ezt a beszámolót Bisterfeld írhatta. A veszélyes utazás már minden bizonnyal az erdélyi professzor leydeni meghívására vonatkozik, hiszen Walaeus helyére hívták (s ő a nyár folyamán halt meg). A meghívásra lásd még a 15, 17, 18, 21. részleteket.

15. 1640. március 28. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 225.)

„Ce seroit dommage qu'il fust arrivé quelque chose de sinistre à M. Bisterfeld. Quand vous aurez des nouvelle asseurées vous me ferez plaisir de m'en advertir, et mesme si vous luy écrivez, d'y mettre mes baisemains”.

16. 1640. április 24. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 284—285.)

„Vous m'aviez desja escrit de la sante de M. Binsterfel” . . . „Je n'ay peu recouvrer les 5 fueilles de Grotius sur l'Antichrist. Je suis bien ayse que M. Binsterfel deffend ces lieux par lesquels nous prouvons la Trinité et la consubstantialité du Fils. Je voudrois qu'il fust desja imprimé pour le lire.” Itt ismét a Myterium Trinitatis ostensumot említi Mersenne (vö. 10, 19, 24, 36. részletekkel).

17. 1640. május 22. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 334.)

„Je vous prie de faire tenir mon not de responce à M. Binsterfeld. Je voudrois qu'il fust desja à Leyde.” Bisterfeld meghívásáról ld. a 15, 21. részleteket.

18. 1641. szeptember 13. *Martinus Ruarus Mersenne-hez* (M. X. 740—748.)

„Quoniam igitur libros quosdam, qui Liutetiam raro aut tarde deferuntur ex his oris desideras, ego quidem, quoad in me positum erit, voluntati tuae morem lubenter geram, sive tu eos ut amicus lecturus es, sive ut adversarius et tanquam refutaturus. Cum enim non causae, sed veritati animum geram obnoxium ut Christianum par est, quid magis optem, quam scripta nostra vel a severissimi censoribus examinari, quo veritas in profundo nonnunquam puteo latens, ut Democritus loquebatur, in apertum eruatur? Interim scire te velim, ex Transylvania nullos ad nos libros perferri; ex ijs vero, qui in Polonia typis excussi sunt, exemplaribus paulatim distractis, multi quoque jam haberi amplius nequeunt. Ut ergo scias quorum a me copiam sperare possis, Catalogum eorum his litteris inseram. ex quibus deligas quicumque ad palatum tuum fecerint. . . . Judicium meum de adversarijs nostris cur requiras miror, cum, nisi causae meae praevaricari velim, illos conscientiae meae non satisfacere, praesumere facile possis. Sed tu fortasse non tamen de argumenti sententia, quam de scriptorum eruditione sententiam meam quaeris; quam ego sane praeclaram in istis tribus, quos nominas, agnosco, et haud paullo fortassis ingenuitate majore, quam ipsimet de se mutuo judicant. Nam de Calovio quidem affirmare tibi possum illum in literis, quas de me dedit, optare Bisterfeldij librum suppressum potius quam editum, utpote cujus argumenta Cabalam potius Judaicam quam genuinam Theologiam sapere illi videantur, quique cum adversarium refutare debeat, thesin suam probet. Fieri potest, ut Bisterfeldius de Calovio non multo mitius judicet: nosti enim illud: suam cuique sponsam videri pulcherrimam. . . . In Transylvania quidem non ea nunc est libertas sive licentia, ut quis contra religionem Cristianam aperte mutire ausit, ut in qua ante triennium nonnemo adhuc lapidatus sit jussi Principis, quod contra adorandam Christi majestatem quaedam effutiisse argueretur.” Ez a levél már a XVII. században nyomdafestéket látott: *Martini Ruari, necnon H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, et Naerani, aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, ad ipsum Epistolarum Centuria. In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur et examinantur.* Amstelodami, apud Davidem Ruarum (álnév!), 1677.; ezután: G. G. Zeltner, *Historia crypto-socianismi . . . arcana*, Lipsiae, 1729. Vol. II.: *Martini Ruari aliorumque virorum doctorum Epistolarum selectarum centuriae duae, notis idoneis illustratae per Gustavum Georgium Zellnerum.*; majd: F. S. Bock: *Historia anti-Trinitariorum, maxime Socianismi et Socianorum.* Regiomontani et Lipsiae, 1774—1784. Vol. I—III. — Martinus Ruarus (1588/89—1657) lengyelországi sociniánus prédikátor (Rakowban és Gdańskban élt) és Mersenne levelezése különösen fontos az erdélyi antitrinitarizmus története részleteinek tisztázásához. Többek közt ő közvetítette Mersenne-nek az Erdélyben megjelent könyveket, amelyekről másokkal is levelezett. Így pl. Abraham Caloviussal (1612—1686), a lutheránus teológussal, akinek anti-sociniánus munkái, s Ruarussal való

levelezése is többször is megjelent: *Scripta Anti-Sociniana in unum corpus redacta. I—III.* Ulmae, 1677—1686. (ill. 1729. Bisterfeldre ebben: 169—175., 183.). A levélben említett könyvjegyzéken egyébként Faustus Socinus, Valentinus Smalcus, Theophilus Nicolaida, Joannes Crellius és Jonas Slichtingius munkáit sorolta fel Ruarus.

19. 1641. szeptember 23. Mersenne Rivetushoz (M. X. 753—755.)

„Vous me faites bien estonné du retardement de M. Binsterfel, lequel j'attendois de jour à autre suivant ce que vous m'en aviez mande. Mais à ce que je voy, il est bien utile en Transsylvanie. Je ne scay si par ses arguments vous entendez ceux qui sont dans son livre contre Crellius, et si c'en sont de nouveaux qu'il ayt produits. Si vous le sçavez, vous me l'apprendrez. . . . Je ne scay si vous aurez vu le nouveau livre de Jonas Schlichtingius contre Meisnerus, imprimé l'an 1639. Il est un gros in 8, espais de 4 doigts, ou il fait rage contre la Trinité, la Cene, le Baptisme, et il a succede à Crellius à Racovie. . . . Je ne croy pas que celuy-là voulust ceder aux argumens de M. Bisterfeld. Si vous avez vu ce livre, je vous prie que j'en sçache vostre jugement.” E részletben — amellett, hogy ismét megemlíti Bisterfeld „új” könyvét (vö. 10, 16, 24, 36. részletek) — Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi lutheránus teológus könyvéről (*Brevis consideratio theologiae Photinianae, prout eam Faustus Socinus descripsit in libello suasorio, qui titulus quod Evangelici omnino deberent se illorum coetui adjungere, qui falso Ariani atque Ebionitae vocentur . . . Wittergergae, 1619, illetve 1623*), s Jonas Schlichting (1592—1661) erre írt válaszáról (*De SS. Trinitate, de moralibus N. et V. Testamenti praeceptis, itemque de sacris, eucharistiae, baptismi ritibus, adversus Balthasarem Meisnerum disputatis.* s. l. 1637, majd Parisii (?) 1639) van szó, amelyek fellapozása ugyancsak nem haszontalan magyar szempontból sem.

20. 1641. november 1. Mersenne Rivetushoz (M. X. 771.)

„Il n'y a point d'autre raison pour laquelle j'ay desire les livres des Sociniens, sinon pour prendre mes mesures et pour essayer de monstrier qu'ils ont tort et, comme vous dites, de me comporter envers eux, comme j'ay fait envers les Athées et les Deistes; et en effet ils approchent fort de ceux-cy, mais parce qu'ils recoivent toute l'Ecriture sainte, ils tiennent un nouvel estage. Mais puisque M. Bisterfeld refutera Enjedius, je suis content de ce coste-là. . . . Vous verrez comme le P. Petau se comportera dans son 4me livre de la Trinité où il a refuse Crellius et quelquefois M. Binsterfeld à ce qu'il m'a dit, car bien que ce volume de Trinitate soit tout imprimé in folio.” Bisterfeldnek az Enyedi-ellenes vitairata már ismert az eddigiekből is (vö. 10, 13. részlet); Denis Petau S. J. (1583—1652) műve azonban most fordul elő először (a továbbiakban még; 31, 32, 36. részlet). Mersenne minden bizonnyal kéziratban látta e könyvet (Petau is Párizsban élt), hiszen annak első két kötete csak 1643 őszén jelent meg (1644-re datálva — tehát az előredatálás sem XX. századi lelemény): *Theologicorum dogmata. Tom. I—IV.* Parisiis, 1644—1650, Cramoisius. A második kötetben: *De Trinitate, I. Qui Photiarum et Ebionitarum recentium in Polonia, et unius ex iis Joannis Crellii, contra sacrosanctam Trinitatem dogmata, argumentaque refellit.* Ebben a Bisterfeldre vonatkozó megjegyzés (p. 207.): „Quo ex sermone hominum istorum duplicem mihi fructum proposui lucubrationis huius: alterum, ut hoc fautores illius, ac laudatores intelligant, cum ea, quae firmissima iudicant, adeo esse ex nostra disputatione imbecilla cognorint, quam infirmis nixa radicibus secta ipsorum haereat. Alterum, quoniam cuncta, quae pro eadem haeresi contra catholicam professionem opponi queant, libro isto comprehensa putant, ut iis ipsis facile, uti confido labefactis, et eversis, nihil ultra sentiant sibi ad stabiliendam perfidiam suam reliqui esse factum.” (Vö. R—S. II. 145.).

21. 1641. november 25. Mersenne Rivetushoz (M. X. 799.)

„Il m'ennuye bien que M. Binsterfeldius ne vient à vostre Academie; et s'il donne le livre dont vous, m'avez parle, il obligera bien du monde.” Mersenne türelmetlen megjegyzése a meghívásra vonatkozó helyek (15, 17. részletek) között egyedülálló.

22. 1641. december 1. Mersenne Martinus Ruarusához (M. X. 806—807.)

„Porro sum in ea sententia, post Socini libros nil in eo genere scriptum esse subtilius operibus Crellii, quem diutius vixisse fuisset operae pretium, ut Bisterfeldio repondisset.” Ld. a 2. részletet.

23. 1642. január 10. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 37.)

„Le dessein de M. de la Place est de refuter le Traicte de Crellius Du Uno Deo Patre etc. Les sçavant croyants qu'après la refutation de Bisterfeld il y a encore plene moisson.” Tehát Bisterfeld könyvét jobbnak ítélték, mint a két évvel korábban megjelent: *Disputationum pro divina . . . Jesu Christi essentia. Continens responsiones ad argumenta sectionis I. libri Johannis Crellii, de Uno Deo Patre . . . Salmurii, 1637.* E könyv Josue de la Place (1604—1665) saumuri teológiai professzor munkája. Crellius, illetve Bisterfeld szóban forgó művének címléírását ld. a 2. részlet jegyzeteiben.

24. 1642. január 20. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 49.)

„Je loue fort le dessein de Mons. de la Place. Plusieurs peuvent courir en ce champs sans s'entrechoquer. Mons. Bisterfeld est attendu à Leyden vers le mois Juin. Il doit apporter avec lui refutation d'Enjedinus qui sera le mysterium pietatis ostensum, et indicatio locorum scripturae quae ab orthodoxis adducuntur ad probandum Trinitatis mysterium.” Lásd a 23. és 10, 13, 16, 19, 20. részleteket. A két mű(?) csak e levélrészletben szerepel úgy, mintha ugyanarról a könyvről lenne szó.

25. 1642. augusztus 11. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 217.)

„Car le Prince de Transylvanie retient toutes nos lettres et les siennes.” Rákóczi ugyanis nem akarta elengedni Bisterfeldet Leydenbe, mint ahogy nem is ment el. A hírzárlat volt az első módszertani fogás (a következőkről ld. a 26, 28, 29, 32. részleteket).

26. 1642. szeptember 1. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 233.)

„J'ay lettres de M. Bisterfeld du 6. Juillet, qui devoit partir d'Alba Julia le 25 et est tous les jours attendu, si Dieu l'a conduit sans empeschement.” A levelet nem találtak a sajtó alá rendezők, ám „Par contre on trouve dans les resolutions des curateurs de Leyde du 1. octobre 1642. „Wordt gelesen een brief van Bisterfeld dd. Non. Sext., waarbij hij mededeelt, dat prins Racoczi hem het beloof de ontslag niet wil verleenen, welke brief 6. Oct. door C. en B. beantwoord wordt met de mededeeling dat zij hopen, dat hij alsnog zal kunnen komen” (P. C. Molhuysen: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. 7. vols. s.—Gravenhage, 1913—1924. II. 270.*).” Ugyanezt erősítik meg a következő levélrészletek is (27. 28. 29.).

27. 1642. szeptember 12. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 247.)

„Lors que M. Bisterfeld sera arrivé aussi à Leyde, voila nos pertes passées bien réparées.” Mint említettük, Bisterfeldet az elhunyt Walaeus helyére hívták meg.

28. 1642. szeptember 29. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 264.)

„Nous sommes frustréz de Mons. Bisterfeld qui a envoye ici son nepveu avec lettres fort plaintives de la violence qui luy est faite par le prince Racocci, lequel luy ayant ottroye par trois fois son conge, quand il a reste prest à partir l'a retenu, partie par ses larmes, partie par son autorite, et envoye un gentil-homme pour faire ses excusse.” Bisterfeld unokaöccse Johannes Wiederstein; a levelek, amelyeket vitt, megvannak, kiadatlanok.

29. 1642. december 22. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 347.)

„Nous n'aurons point Mons. Bisterfeld. Le Prince de Transylvanie a envoye ici un expres pour convier aux nopces de son filz l'Heretiere de Battori. On y envoye des lettres et un present.” II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjéről van szó.

30. 1643. február 13. Ruarus Mersenne-hez (M. XII. 49.)

„Pauci quidem praeter istos, quorum Catalogum mihi mittis, libros, hic amplius inter nostros promercales habentur; quotquot tamen esse poterunt, eos futuro vere, Deo volente, ad te mittam.

Martinius Enjedini verba libro sou non appinxit, nec liber illius hic prostat, sed Francofurti, Lipsiae petendus esset." Martinus művéről ld. a 11. részletet.

31. 1643. december 5. Sarrau Rivetushoz (R—S. II. 144—145.)

„Sera bon que vous voyes les volumes du Jesuite Petau. Le troisieme livre de son second tome est contre Crellius en son livre De Uno DEO Patre contre lequel il dispute. Il y a des endroits ou il gourmande Bisterfeld comme s'estand mal acquitte de ce qu'il avoit entrepris scachant qu'il est de vos amis; i'ay creu que vous series bien avise d'en estre informe et que cela pourroit augmenter vostre curiosite de veoir ces livres". Denis Petau könyvéről ld. a 20. részletet.

32. 1643. december 14. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 151.)

„Je vous remercie humblement de vostre advis pour les volumes de Petau. J'ay escrit a mon Nepveu de la Trosniere pour penser aux moyens de me les envoyer. A Peine M. Bisterfeld les verra il, car il n'y a plus d'esperance qu'il sorte de Transsylvanie où le Prince l'a attaché par un mariage, et ces gros volumes ne vont pas jusques là". Rákóczi tehát a végső megoldáshoz folyamodott: rábirta Bisterfeldet egy második házasságra — Johann Stenzel szebeni szenátor leányát, Annát adta hozzá. Talán ide kívánczik a megjegyzés még, hogy a vaskos kötetek Erdélybe juttatása akkor sem volt problémamentes.

33. 1644. január 25. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 287.)

„C'est le troisieme de la secte loyolitique (ti. Robertus Bellarminus S. J. 1542—1621), qui a vestu la pourpre. Si Petau meurt bien tost, il ne sera pas le quatriesme. Je n'ay point veues grands volumes, nec emo tanti poenitere. Je ne croy pas que cet homme ait rien escrit en ces matieres que je puisse lire avec patience. J'ay tousjours creu qu'il ne disputerait jamais contre les Sociniens qu'en une maniere de laquelle ilz se moquent. Bisterfeld les cognoist mieux que luy, et en a remporte des victoires signalées en disputes verbales." Petau végül is nem lett negyedik kardinális a jezsuita rendből.

34. 1644. május 1. Mersenne Rivetushoz (M. XII. 122.)

„Je croy bien que si Crellius estoit en vie qu'il ne s'oublieroit pas de respondre au livre qu'il est contre luy. Il est vray que sans tradition aucune, il est bien difficile de les convaincre, et eux mesmes usent de tardition en recevant nos quatres evangelistes etc. pour Escriture Sainte. Je m'estonne que M. Bisterfeldius qui m'a semble si honneste homme, ayt tellement offense l'empereur qu'il ayt publie sa teste, ce que j'auois de la peine à croire, si vous m'en assurieiez." Crellius már 1633-ban meghalt. Az utolsó megjegyzés már a diplomata Bisterfeldet illeti; a müncheni tárgyalásokon vett részt ez évben.

35. 1644. október 10. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 405.)

„Mons. de la Place me mande que son ouvrage qu'il doit presenter au National n'est que la defense de nos arguments pour la S. Irinité, et qu'il ne touche point à la tasche de Mons. Bisterfeld, qui est la response aux objections de Crellius". Josue de la Place könyvéről lásd a 23—24. részletet; be kell a könyvet mutatni a „nemzeti zsinaton" — erre vonatkozik a „presenter au National" kifejezés.

36. 1645. június 5. Rivetus Sarrauhoz (R—S. III. 133.)

„J'ay eu lettres de Mons. Bisterfeld, qui prie qu'on luy envoie les volumes de Petau, et nous promet bien tost Mysterium pietatis ostensum, et la response a Enjedini". Petau könyvéről lásd a 20, 31, 32., Bisterfeld munkáiról a 10, 13, 16, 19, 20, 24, 37., részteket.

37. 1645. június 16. Sarrau Rivetushoz (R—S. III. 139.)

„Il y a longtemps que Bisterfeld promet le mysterium pietatis ostensum. C'est un scavant personnage, mais Crellius, son adversaire, escrit plus clairement que luy, semble estre plus propre à l'eschole qu'à escrire pour instruite les dovoyes et convaincre les contredisants.” A két mű címleírását lásd a 2. részlet jegyzeteiben.

38. 1645. november 13. Mersenne Florian Crusiushoz (M. XIII. 531.)

„Cum scribere volueris, Ill. Baro scribendi viam docebit. Amici, nobiles juvenes, mercatores frequenter e Polonia huc veniunt qui literas vel etiam libros deferre possint, et hinc ad te similia, si supias, referre. Transylvaniam olim hic vidi doctissimum qui diceret autorem Magistrum in artibus Synadi scripsisse de providentia Numinis, quam tamen impugnabat, deinde Enjedinum jactabat. Si duo autores isti reperiri possint, velim eos videre, pro quibus tibi pretium, quod iusseris, refundere curabo.” A levelet Mersenne, Flovian Crusiushoz, a gdański orvosnak írta. Synadus és Enyedi könyveit tehát hiába akarta megszerezni (vö. 1, 12, 39, 40. részletekkel). Fontos viszont, hogy ez a levél eddig háromszor jelent meg nyomtatásban: *Thomae Crenii Animadversionum philologicarum et historicarum Pars. III.* Lugduni Batavorum, 1698; *Clarorum virorum Epistole centum ineditae . . . ex Museo Johannis Brantii*, Amstelodami, 1702; *Epistolae celeberrimorum virorum . . . ex scriniis literariis Johannis Brantii*, Amstelodami, 1715. Egyébként ugyanezt a könyvet kéri a következő levélben is (39. részlet).

39. 1645. november 25. Mersenne Johann Heveliushez (M. XIII. 543.)

„. . . qua de re, cum nihil hactenus, rescire potuerimus si quid occurrat, quemadmodum et de libros Johannis Synadis de Providentia Numinis et Enjedini, velim libros illos mihi comparare. Si quem librum hinc requirat Dominatio Vestra, mittam illico.” Johann Howelcke (Hevelius) gdański származású asztrológus, teológus volt. Válasza negatív.

40. 1646. november 16. Hevelius Mersenne-hez (M. XIV. 610.)

„. . . Johan. Sinodum et Engedinum (!) nondum inveni, spero tamen unum aut alterum opera Forsteri bibliopolae nostri et musici egregii me accepturum.”

A szemelvények végére érven még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy ismertetésünkben csupán a teológus Bisterfeldre vonatkozó, talán nem érdektelen adatokat kívántuk bemutatni, lehetőség szerint jegyzetekkel. Mindkét levelezést azonban — ha csupán ezt a szempontot vesszük is alapul — kézbe kell venni olyan szakembernek, aki kifejezetten az unitarizmus és socinianizmus hazai történetével foglalkozik. És kézbe kell venni a jegyzetekben említett műveket is, a Bibliotheca Dissidentium magyarországi kötetei nélkül szegényebbek lesznek.

MONOK ISTVÁN

Színházi kelleklettár 1663-ból. Bár az újabb kutatások eredményeképpen a protestáns iskolai színjátszást elég gazdagon — a reformációtól 1800-ig közel 700 adattal, köztük számos szövegemlékkel, de sokkal több játékcímmel — tudjuk dokumentálni, az előadások körülményeiről, főleg szcenikai sajátosságairól keveset tudunk. Elég jól ismerjük pl. a jezsuita színjátszás pompáját, szem- és fülképráztató mesterfogásait, a színpadi berendezéseket, technikai felszereléseket, a csodálatra méltó gépezeteket, gazdag színpaddíszeket, amelyek segítségével mint a színpadi kommunikáció fontos eszközeivel a játékok szpektakuláris hatásait nagymértékben fokozták. Az evangélikus, református iskoladramák is sokszor tartalmaznak rendezői, színi utasításokat, élnek az allegóriák, szimbólumok, emblémák eszköztárával, de az előadások látványosságát szolgáló kellekekről, a kosztümökről, díszletekről, eddig úgy tudtuk, keveset tájékoztatnak.